

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र राज्य

अपंग कल्याण कृती आराखडा-२००१

अनोखे समर्थ व्यक्तिमत्त्व

सामाजिक न्याय, सां. का., क्रीडा व वि. स. विभाग

महाराष्ट्र शासन
महाराष्ट्र राज्य अपंग कल्याण कृती आराखडा - २००१

प्रतिष्ठा आणि सन्मान
अनोख्या समर्थ व्यक्तींसाठी
...त्यांचे सामर्थ्य, कौशल्य आणि
जीवनाकडे पहाण्याचा आश्वासक
दृष्टीकोन यांना दाद देत
... त्यांच्या सुप्त सामर्थ्याचा
वापर करून घेत, त्यांना समाजाच्या
मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी

***A Life of Dignity and Respect
for
Differently Abled Persons***

To optimise their ability, skill
and to enhance
their participation in the
mainstream of the society by
utilising that under-tapped asset.

मनोगत

अपंग व्यक्ती(समान संधी,हक्कांचे संरक्षण व संपूर्ण सहभाग) अधिनियम, १९९५ हा फेब्रुवारी, १९९६ पासून अंमलात आलेला आहे. या कायद्यातील तरतूदींची प्रभावीरित्या अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यात अनेक विभागांकडून कार्यवाही होणे अपेक्षित होते. या सर्व तरतूदींची पूर्तता सूत्रबद्धरित्या होण्यासाठी एक सर्वसमावेशक कृती आराखडा असावा, असे अनेक दिवसांपासून वाटत होते. ही गरज लक्षात घेवून सामाजिक न्याय विभागाने एक समन्वयक म्हणून जबाबदारी स्वीकारून कृती आराखडा तयार केला आहे. हा कृती आराखडा सादर करताना मला आनंद होत आहे. हा आराखडा तयार करण्यासाठी अपंग कल्याण क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या स्वयंसेवी संस्था व तज्ज्ञ व्यक्ती तसेच विविध मंत्रालयीन विभागांचे मोलाचे सहकार्य घेण्यात आलेले आहे. त्यामुळे या कृती आराखड्याद्वारे राज्यात कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करता येईल, अशी अपेक्षा आहे. तसेच अपंग व्यक्तींना त्याचा उपयोग, पूर्ण क्षमता व समर्थपणे करता येईल व आम्ही ठेवलेला दृष्टीकोन साध्य होईल, अशी माझी अपेक्षा आहे

सदर कृती आराखडा तयार करताना विशेषतः मा.मुख्य सचिव श्री. व्ही. रंगनाथन, नियोजन विभागाने प्रधान सचिव श्री. जगदिश जोशी, वित्त विभागाचे प्रधान सचिव श्री. अनुपम दासगुप्ता तसेच सामाजिक न्याय विभागाचे सचिव, श्री. सुभाष लाला यांचे मोलाचे व अंतःकरणपूर्वक सहकार्य व पाठिंबा मिळालेला आहे. त्याबद्दल त्या सर्वांचे मी मनःपूर्वक अभिनंदन करीत आहे. तसेच सदर आराखडा तयार करण्याकामी अनेक व्यक्ती व संस्था यांचे मोलाचे सहकार्य प्राप्त झाले आहे, त्या सर्वांचे मी आभार मानतो.

जयवंत आवळे

मंत्री, समाजकल्याण विभाग

मंत्रालय, मुंबई

अनुक्रमणिका

१. प्रस्तावना	...	१
२. आरोग्याची प्रभावी संकल्पना	...	५
३. शिक्षणासाठी संपूर्ण संधी	...	८
४. रोजगार व स्वयंरोजगार विषयक उपाययोजना	...	११
५. अडथळा विरहित मुक्त संचार व्यवस्था	...	१५
६. माहिती व जनसंपर्क विषयक बाबी	...	१७
७. सकारात्मक व विधीविषयक उपाययोजना	...	१९
८. प्रभावी अंमलबजावणी यंत्रणा	...	२१
९. वित्तीय व्यवस्था	...	२५

महाराष्ट्र राज्य अपंग कल्याण कृती आराखडा-२००१

प्रस्तावना :

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार भारत सरकारने एकूण लोकसंख्येपैकी ४ ते ५ टक्के लोकसंख्या अपंग असल्याचा अंदाज व्यक्त केला आहे. तथापि, जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अंदाजानुसार अपंगांची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या १० टक्के आहे. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार अपंगांच्या लोकसंख्येची आकडेवारी अद्यापही उपलब्ध नाही. ती लवकरच उपलब्ध होण्याची अपेक्षा आहे. या जनगणनेमध्ये अपंगांची शिरगणती करताना काही उणीवा असतील. असे असले तरी, अपंग व्यक्ती समाजाचा एक महत्वाचा घटक असून त्याचा योग्य विचार करणे आवश्यक ठरले आहे.

अपंग व्यक्ती (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण व संपूर्ण सहभाग) अधिनियम, १९९५ (THE PERSONS WITH DISABILITIES (EQUAL OPPORTUNITIES, PROTECTION OF RIGHTS AND FULL PARTICIPATION) ACT, 1995) त्याचप्रमाणे दि नॅशनल ट्रस्ट फॉर वेलफेअर ऑफ पर्सन्स विथ ऑटिझम, सेरेब्रल पाल्सी, मेंटल रिटार्डेशन अँड मल्टीपल डिसेबिलिटीज् अॅक्ट, १९९९ (THE NATIONAL TRUST FOR WELFARE OF PERSONS WITH AUTISM, CEREBRAL PALSY, MENTAL RETARDATION AND MULTIPLE DISABILITIES ACT, 1999) अंमलात आलेले आहेत. अपंग कायदा १९९५ च्या तरतूदीनुसार या अधिनियमाची अंमलबजावणी करण्याकरिता केंद्र व राज्य स्तरावर यंत्रणा उभारण्यात यावी. प्रामुख्याने मुळातच अपंगत्व येऊ नये, यासाठी उपाययोजना, त्याचप्रमाणे अपंगत्वाचा

लवकरात लवकर शोध घेण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करणे, याकरिता आवश्यक ते प्रशिक्षण संबंधितांना देणे व लवकरात लवकर उपचार करणे. अपंग व्यक्तींना रोजगार उपलब्ध होण्याकरिता शासकीय व निमशासकीय आस्थापनांमध्ये विहित आरक्षण ठेवण्यात यावे. स्वयंरोजगाराच्या जास्तीत जास्त संधी उपलब्ध करून देणे अपेक्षित आहे. अपंग व्यक्तींकरिता सकारात्मक उपाययोजना करणे, अडथळा विरहित मुक्त संचार व्यवस्था उपलब्ध करणे (Barrier Free Environment), केंद्र व राज्य स्तरावर तक्रार निवारण यंत्रणा उभारणे, इ. बाबी या अधिनियमामध्ये नमूद करण्यात आलेल्या आहेत. अशाप्रकारे अपंगांच्या कल्याणकारी योजना अंमलात आणणे या कायद्यानुसार अभिप्रेत आहे.

२. अपंग प्रवर्गातील मतिमंद, बहुविकलांग या प्रवर्गाकरिता नॅशनल ट्रस्ट अॅक्ट, १९९९ अंमलात आला आहे. या अधिनियमाद्वारे या प्रवर्गातील व्यक्तींच्या कल्याणाकरिता विश्वस्त यंत्रणेची स्थापना, त्याचप्रमाणे जिल्हा स्तरावर समितीची स्थापना व अशा व्यक्तींच्या पालकत्वाची व्यवस्था करणे या कायद्यानुसार अपेक्षित आहे. उपरोक्त दोन्ही अधिनियमांच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याकरिता शासनाच्या विविध विभागांमार्फत उपाययोजना करणे, तसेच या सर्व विभागांच्या योजनांचा समन्वय साधून अपंग व्यक्तींच्या कल्याणासाठी उपलब्ध साधनसामग्रीचा समुचित वापर करून सूत्रबद्ध पद्धतीने कालबद्ध कार्यक्रम तयार करणे, ही एक सामाजिक गरज आहे. त्यानुसार अपंग कल्याण कृती आराखडा ही संकल्पना राबविण्याचे ठरविण्यात आले आहे.

३. महाराष्ट्रामध्ये अपंग कल्याण क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या अशासकीय संस्थांचे स्थान मोठे असून त्यांचेमार्फत या क्षेत्रात मोलाचे कार्य केले जाते व अशासकीय संस्थांचे संपूर्ण राज्यात मोठे जाळे पसरलेले आहे. अपंग कल्याण क्षेत्रात प्रामुख्याने स्वतः अपंग असलेली व्यक्ती, अपंग व्यक्तींचे नातेवाईक, सेवाभावी संघटना व व्यक्ती तसेच शासनामार्फत कार्य केले जात आहे.

अपंग कल्याण क्षेत्रात शासनाच्या अनेक विभागांचा सहभाग असतो. ही बाब लक्षात घेता, अपंग क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या तज्ञ व्यक्ती, अशासकीय संस्था यांच्यासमवेत अपंग

कल्याण कृती आराखडयाबाबत वेळोवेळी चर्चा करण्यात आली. तसेच, संबंधितांच्या कार्यशाळा आयोजित करण्यात आल्या. त्याचप्रमाणे शासनाच्या विविध विभागांच्या उच्च अधिकाऱ्यांसमवेत चर्चा व बैठका आयोजित करण्यात आल्या. याद्वारे प्राप्त झालेल्या विविध सूचना व शिफारशींचे संकलन करण्यात आले आहे. या संदर्भात अन्य राज्यांनी अपंग क्षेत्रात चालविलेले उपक्रम, केंद्र शासनाने केलेल्या सूचना या सर्वांचा एकत्रित विचार करून अपंग व्यक्तींचे सुत्रबद्ध व कालबद्ध पद्धतीने कल्याण करण्याकरिता “महाराष्ट्र राज्य अपंग कल्याण कृती आराखडा-२००१” तयार करण्यात आला आहे. अपंग कल्याण कृती आराखडयाचा कालावधी पाच वर्षांचा ठरविण्यात आला आहे. सदर कृती आराखडा १० व्या पंचवार्षिक योजनेंतर्गत सन २००२-२००६ या कालावधीत प्रामुख्याने राबविण्यात येणार आहे. अपंग व्यक्तींना इंग्रजी भाषेत “Handicapped Person” असे संबोधिले जाते. तथापि, कालौघात या संकल्पनेत बदल होत असून अपंग व्यक्तींकडे प्रगत समाजाचा पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला आहे, म्हणून त्यांना “अनोखे सामर्थ्य असलेले व्यक्तीमत्व” (Differently Abled Person) असे संबोधिले जाते. ही बाब लक्षात घेता शासनाने पुढील दृष्टीकोन (Vision) ठेवला आहे :—

प्रतिष्ठा आणि सन्मान

अनोख्या समर्थ व्यक्तींसाठी

... त्यांचे सामर्थ्य, कौशल्य आणि

जीवनाकडे पाहण्याचा आश्वासक

दृष्टीकोन यांना दाद देत

... त्यांच्या सुप्त सामर्थ्याचा

वापर करून घेत, त्यांना समाजाच्या

मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी ...

***A Life of Dignity and Respect
for
Differently Abled Persons***

**To optimise their ability, skill
and to enhance
their participation in the
mainstream of the society by
utilising that under-tapped asset.**

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार अपंगांची आकडेवारी, जनगणना आयुक्त, केंद्र सरकार यांचेकडून अद्याप उपलब्ध झालेली नाही. तरी सुद्धा प्राथमिक अपेक्षित अंदाजानुसार महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या प्रवर्गातील अपंगांची लोकसंख्या अंदाजे ३९ लाख असावी असे अपेक्षित धरण्यात आले आहे. अपंग व्यक्तींची लोकसंख्या व उपलब्ध स्रोत लक्षात घेवून त्यांचे जीवन सुसह्य व्हावे याकरिता आवश्यक असलेल्या गरजा, अपंग व्यक्तींचे शैक्षणिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक पुनर्वसन करण्याच्या दृष्टीने अपंग कल्याण कृती आराखडा तयार करण्यात आला असून या आराखड्याची विभागणी खालील प्रमुख शीर्षकात केली आहे :—

- (१) आरोग्यी प्रभावी संकल्पना
- (२) शिक्षणासाठी संपूर्ण संधी
- (३) रोजगार व स्वयंरोजगार विषयक उपाययोजना
- (४) अडथळा विरहीत मुक्त संचार व्यवस्था
- (५) माहिती व जनसंपर्क विषयक बाबी
- (६) सकारात्मक कृती व विधी विषयक उपाययोजना
- (७) प्रभावी अंमलबजावणी यंत्रणा
- (८) वित्तीय व्यवस्था.

आरोग्याची प्रभावी संकल्पना

जागतिक आरोग्य संघटनेने आरोग्याची व्याख्या केवळ “शारीरिक सुदृढता” अशी केली नसून, एखाद्या व्यक्तीची, “शारीरिक, मानसिक व सामाजिक सुदृढता” यास आरोग्य असे संबोधले आहे. आरोग्याचा विचार करताना प्रामुख्याने प्रोत्साहन, प्रतिबंध, प्रतिकार आणि पुनर्वसन या बाबींकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. यासाठी आरोग्य या संकल्पनेची सर्वांनी अंमलबजावणी करण्यासाठी आरोग्य विषयक कृती आराखड्यात समावेश करण्यात आला असून राज्याच्या संबंधित विभागाने याबाबत कृती आराखडा तयार केला आहे, याचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे :—

- (१) अपंगत्वाची कारणे शोधून प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करण्याकरिता शासकीय व इतर यंत्रणेद्वारे सर्वेक्षण करण्यात येईल. या सर्वेक्षणाच्या माध्यमाने अपंगत्वाचा शोध घेण्याबाबत संशोधन केले जाईल. त्यानंतर उपाययोजना करण्यात येईल.
- (२) मुळातच अपंगत्व येऊ नये याकरिता प्रतिबंधकात्मक लसीकरण व आहारात आवश्यक प्रमाणात जीवनसत्वांचा पुरवठा होण्याच्या दृष्टीने उपाययोजना करण्यात येईल.
- (३) शाळेत जाणाऱ्या अथवा न जाणाऱ्या सर्वच बालकांची वर्षातून किमान एकदा वैद्यकीय तपासणी करण्यात येईल व अपंगत्वाची शक्यता असलेल्या बालकांची पुढील तपासणी केली जाईल. यासाठी महिला व बालविकास विभागांतर्गत असलेल्या एकात्मिक बाल विकास योजनेची व सार्वजनिक आरोग्य विभागाची यंत्रणा, शिक्षक तसेच स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग व सहकार्य घेण्यात येईल.
- (४) राज्य व जिल्हा स्तरावरील तसेच आरोग्य केंद्रातील वैद्यकीय अधिकारी, सेवकवर्ग, अंगणवाडी सेविका यांना प्रशिक्षण देण्यात येईल.

- (५) सार्वजनिक आरोग्य, परिसर स्वच्छता इत्यादिबाबतीत सांस्कृतिक कार्यक्रम, सेवाभावी संस्था, शासकीय निमशासकीय संस्था, यांच्या माध्यमातून जनजागृती कार्यक्रम घेण्यात येतील.
- (६) प्रसुतीपूर्व, गर्भावस्थेत व प्रसुतीनंतर स्त्रियांच्या आरोग्याची दक्षता व प्रसुतीनंतर बालकांची काळजी घेणे, याकरिता उपाययोजना करण्यात येईल.
- (७) आरोग्य विषयक माहिती देण्याकरीता अंगणवाडी सेविका, ग्रामसेवक, ग्रामपंचायत सदस्य व अन्य ग्रामीण स्तरावरील व्यक्ती/संस्थांमार्फत आरोग्य विषयक माहिती पत्रिकांचे वाटप व वैद्यकीय तपासणी शिबीराचे कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतील.
- (८) दूरदर्शन, आकाशवाणी, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, पथनाट्य व भितीपत्रके इत्यादि माध्यमातून अपंगत्वाच्या प्रतिबंधात्मक उपायांचा प्रचार व प्रसार करण्यात येईल. याकरिता विशेषतः इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा प्रभावीपणे वापर करण्यात येईल.
- (९) अपंगत्वाचा शोध घेतल्यानंतर सदर व्यक्तीला/बालकाला प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील रेफरल सेंटरमध्ये उपचार करण्यात येईल व आवश्यकतेनुसार जिल्हास्तरावरील रेफरल सेंटर व सुपर स्पेशलिटी ट्रिटमेंट आवश्यक असल्यास स्टेट रिसोर्स सेंटर मार्फत उपचार करण्यात येतील. या मध्ये क्युरेटीव्ह सर्जरी व अद्ययावत तंत्रज्ञानाद्वारे उच्चचार पध्दती उपलब्ध करून देण्यात येईल.
- (१०) रेफरल सेंटरवर उपचार पध्दती व औषधोपचार मोफत करण्यात येतील.
- (११) अपंग व्यक्तींना कोणत्याही शासकीय/निमशासकीय रुग्णालयामध्ये रांगेमध्ये उभे न ठेवता प्राधान्याने सेवा उपलब्ध करून देण्यात येतील.
- (१२) अपंग कल्याण कायदा, १९९५ च्या तरतुदीनुसार जिल्हा शल्य चिकित्सकांच्या अध्यक्षतेखाली वैद्यकीय मंडळाची स्थापना करण्यात आली असून सदर मंडळांना अपंग व्यक्तीकरिता वैद्यकीय प्रमाणपत्र देण्यास प्राधिकृत करण्यात आले आहे. सदर प्रमाणपत्रे ग्रामीण रुग्णालयामार्फत सुद्धा देण्याची व्यवस्था करण्यात येईल. तसेच दुरक्षेत्रामध्ये प्राथमिक आरोग्य केंद्रात शिबिरे आयोजित करून वैद्यकीय प्रमाणपत्रे व ओळखपत्रे (Identity Card) देण्यात येतील.

(१३) राष्ट्रीय अपंग पुनर्वसन कार्यक्रम (NATIONAL PROGRAMME FOR REHABILITATION OF PERSONS WITH DISABILITIES) :—

या कार्यक्रमांतर्गत ग्रामपंचायत, गट, जिल्हा व राज्यस्तरावर अपंगत्वाचा शोध घेऊन ग्रामीण स्तरावरच रेफरल सेंटरद्वारे पुनर्वसन योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येईल. (Community Based Rehabilitation) सध्या ही योजना राज्यात लातूर, चंद्रपूर व नाशिक जिल्ह्यांमध्ये राबविली जात आहे. ही योजना संपूर्ण राज्यात राबविण्यात येईल.

(१४) ग्रामीण पुनर्वास योजना (GRAMEEN PUNARVAS YOJANA) :—

या योजनेतर्गत राज्यात औरंगाबाद, लातूर, बुलढाणा, वर्धा, कोल्हापूर व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात सर्वसमावेशक उपचार व पुनर्वसन केंद्र (Composite Fitment and Rehabilitation Center) स्थापन करण्यात आली आहेत. ही योजना संपूर्ण राज्यात राबविण्यात येईल.

या केंद्राद्वारे अपंग व्यक्तींना मोफत वा अल्प दरात कृत्रिम अवयव व अपंगांना आवश्यक इतर साहित्य उपलब्ध करून देण्यात येते. त्याचप्रमाणे या केंद्रात कृत्रिम अवयव रोपणानंतरच्या सेवाही उपलब्ध करून देण्यात येतात. तसेच, मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया शिबीरांचे देखील आयोजन केले जाते. कर्णबधीर व्यक्तींकरिता श्रवणयंत्रे उपलब्ध करून देण्यात येतील.

(१५) एडीप योजना (SCHEME OF ASSISTANCE TO DISABLED PERSONS FOR PURCHASE/FITTING OF AIDS/ APPLIANCES) :—

केंद्र शासनाच्या मदतीने एडीप स्कीमद्वारे राज्यामध्ये प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात येईल. यासाठी जिल्हापरिषद, महानगरपालिका, नगरपालिका, स्वायत्त संस्था, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, ग्रामपंचायत, नेहरु युवा केंद्र, पंजीकृत संस्था, महाराष्ट्र राज्य अपंग वित्तीय व विकास महामंडळ इत्यादींचा सक्रीय सहभाग घेतला जाईल.

शिक्षणासाठी संपूर्ण संधी

अपंग व्यक्तींच्या शारिरीक पुनर्वसनासोबतच शैक्षणिक पुनर्वसन ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे. अपंग कायदा, १९९५ मध्ये याकरिता विविध तरतूदी अंतर्भूत केलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे सर्व शिक्षण अभियान, इन्क्लूजीव एज्युकेशन, पूर्व प्राथमिक शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण, अपंग व्यक्तींकरिता मोफत शिक्षण, शैक्षणिक साहित्य व पुस्तके, शिष्यवृत्ती, अभ्यासक्रमात आवश्यक ते बदल या प्रकारच्या सर्वंकष शिक्षणासाठी योजनाबद्ध कार्यक्रम शालेय शिक्षण विभागाने तयार केलेला आहे. अपंगांकरिता राज्यामध्ये सद्यःस्थितीत एकूण ५३० विशेष शाळा कार्यरत आहेत. राज्यामध्ये १८ वर्षे वयापर्यंत मोफत शिक्षण इन्क्लूजीव एज्युकेशन या संकल्पनेमध्ये मोठ्या प्रमाणात एकात्मिक शाळा पुढील पाच वर्षात सुरु करण्यात येतील. केंद्र शासनाच्या योजनेअंतर्गत सेवाभावी संस्थांच्या सहकार्याने अनौपचारिक शिक्षण (Informal Education) सुविधा राज्यामध्ये उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. या सर्व शिक्षण व्यवस्थेमधून अपंग व्यक्तींचे शैक्षणिक पुनर्वसन करण्याच्या दृष्टीने पुढील उपाययोजना करण्यात येत आहेत :—

- (१) प्रत्येक अपंग मुलाला वयाच्या १८ वर्षापर्यंत योग्य ते वातावरण उपलब्ध करून देऊन शिक्षण देण्यात येईल.
- (२) राज्यामध्ये येत्या पाच वर्षांच्या कालावधीमध्ये जवळपास ५०० एकात्मिक शाळा सुरु करण्यात येतील. त्याचप्रमाणे अपंग विद्यार्थ्यांना सर्वसामान्य शाळांमधून शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात येईल व त्याकरिता योग्य त्या सुविधा व वातावरण निर्मिती करण्यात येईल.
- (३) राज्यामध्ये आवश्यकतेनुसार केवळ अति तीव्र अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींकरिताच विशेष शाळा आवश्यक त्या सोयी-सुविधा व वातावरणासह अशासकीय संस्थांमार्फत चालविण्यात येतील.

- (४) अपंगांच्या विशेष शाळांमध्ये शालेय अभ्यासक्रमासोबतच व्यावसायिक व व्यवसायपूर्व प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल.
- (५) अपंग विद्यार्थ्यांना प्राथमिक शिक्षणानंतर शिक्षण पूर्ण करता आले नाही तर पुढील शिक्षणाकरिता अंशकालिन वर्गाची व्यवस्था करण्यात येईल.
- (६) १६ वर्षांच्या पुढील विद्यार्थ्यांकरिता कामचलाऊ साक्षरता (Functional Literacy) याकरिता अर्धवेळ शिक्षणाची उपाययोजना करण्यात येईल.
- (७) ग्रामीण भागातील मनुष्यबळाचा उपयोग करून अपंग व्यक्तींना अनौपचारिक शिक्षण सुविधा केंद्र शासनाच्या माध्यमातून उपलब्ध करून देण्यात येतील.
- (८) इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा अपंग शाळांमध्ये योग्य तो वापर करून घेण्यात येईल.
- (९) अपंग मुलांना विशेष शैक्षणिक साहित्य व मोफत पुस्तके उपलब्ध करून देण्याची उपाययोजना करण्यात येईल.
- (१०) अपंग शिक्षणाच्या संदर्भात संशोधन करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था व शासकीय संस्था व अन्य माध्यमातून नवीन शिक्षण पद्धत अंमलात आणणे याकरिता प्रगत तंत्रज्ञान व साहित्य मिळवून देण्याची उपाययोजना करण्यात येईल.
- (११) राष्ट्रीय पातळीवर कार्यरत असलेल्या शिक्षक प्रशिक्षणास पूरक प्रशिक्षण व्यवस्था राज्य शासनानामार्फत उपलब्ध करून दिली जाईल. राज्यातील प्रचलित शिक्षक प्रशिक्षण पद्धतीमध्ये अपंग विषयाचा समावेश करणे, ब्रीज कोर्स व अन्य माध्यमातून अपंग व्यक्तींकरिता आवश्यक असलेले विशेष प्रशिक्षण दिले जाईल.
- (१२) अपंग विद्यार्थ्यांना शालेय शिक्षण घेण्याच्या दृष्टीने योग्य ती प्रवास सवलत व प्रोत्साहनात्मक बाबींची उपाययोजना करण्यात येईल.
- (१३) प्रत्येक शैक्षणिक संस्थेमध्ये उदा. व्यवसाय शिक्षण/व्यवसाय प्रशिक्षण देणा-या संस्था /महाविद्यालये व अन्य प्रशिक्षण देणा-या संस्थांमध्ये टप्प्याटप्प्याने अपंग मुलांना सहज सुलभ वापरता येतील अशा सुविधा या इमारतींमध्ये उपलब्ध करून देण्यात येतील.
- (१४) अपंग विद्यार्थ्यांना शालेय पुस्तके, गणवेश व अन्य उपयोगी साहित्य मोफत उपलब्ध करून देण्यात येईल.

- (१५) प्रत्येक अपंग मुलाला शैक्षणिक शिष्यवृत्ती मिळेल याची दक्षता घेण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल.
- (१६) अपंग मुलांच्या पालकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्याकरिता पालक शिक्षक संघाची स्थापना करण्याची उपाययोजना करण्यात येईल.
- (१७) प्रत्येक अपंग प्रवर्गाच्या विद्यार्थ्यांकरिता सुसंगत असे अभ्यासक्रमामध्ये फेरबदल करण्याची उपाययोजना करण्यात येईल.
- (१८) मुकबधीर विद्यार्थ्यांकरिता अभ्यासक्रमात फेरबदल करून एकाच भाषेचा वापर करण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल.
- (१९) अंध किंवा कमी दृष्टी असलेल्या विद्यार्थ्यांकरिता सर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये लेखनिक/मदतनीस उपलब्ध करून देण्याबाबतची उपाययोजना करण्यात येईल.
- (२०) सर्व संबंधित शाळांमध्ये इन्क्लुजिव्ह एज्युकेशन या संकल्पनेतून अपंग विद्यार्थ्यांची सर्व संबंधित शाळांमध्ये जाण्याची सोय करण्यात येईल.
- (२१) अपंग व्यक्तींकरिता विशेष शाळेद्वारे १ ली ते ४ थीपर्यंत शालेय शिक्षण दिले जाते व पुढील शिक्षणामधील गळतीचे प्रमाण लक्षात घेऊन या अपंग विद्यार्थ्यांसाठी ४ थीनंतर सर्वसाधारण मुलांचे गळतीचे प्रमाण लक्षात घेऊन अंशकालीन पुढील शिक्षण एकत्रित शिक्षण पद्धतीने देण्याबाबत व त्यासोबतचे व्यावसायिक शिक्षण देण्याबाबतची कार्यवाही करण्यात येईल.
- (२२) सर्वसाधारण व्यवसाय प्रशिक्षण अभ्यासक्रमात अपंग व्यक्तींकरिता विशेष निम्न स्तर अभ्यासक्रम तयार करून व्यवसाय प्रशिक्षण देण्यात येईल.
- (२३) शालेय शिक्षण विभागाने अपंगांना शिक्षण देता यावे म्हणून जे प्रशिक्षण शिक्षकांना देणे आवश्यक आहे, त्या नवीन घटकाचा समावेश (Inclusion) सध्याच्या डी. एड अभ्यासक्रमात घेण्याच्या दृष्टीने समिती स्थापन करण्याचे प्रस्तावित केले आहे.

रोजगार व स्वयंरोजगार विषयक उपाययोजना

बदलत्या परिस्थितीनुसार केवळ नोकरी हे आर्थिक पुनर्वसनाचे माध्यम होऊ शकत नाही. स्वयंरोजगाराद्वारे अपंगांचे आर्थिक पुनर्वसन मोठ्याप्रमाणावर होऊ शकते. शासकीय/निमशासकीय तसेच खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांमधील पदांचे अवलोकन करून अपंगांसाठी सुयोग्य पदांचा शोध घेणे, शासकीय/निमशासकीय संस्था तसेच अशासकीय संस्थांमार्फत अपंगांचे रोजगार व स्वयंरोजगाराद्वारे आर्थिक पुनर्वसन करणे, अपंग व्यक्तींना काम करण्यासाठी सुयोग्य वातावरणाची निर्मिती करणे, अपंगांच्या नियुक्तीसंदर्भात नियम/अधिनियम करणे, समाजात अपंगांचे त्यांच्या निवासाच्या ठिकाणीच पुनर्वसन करणे, इ. बाबी प्रामुख्याने लक्षात घेऊन पुढीलप्रमाणे उपाय योजना करण्यात येईल :—

- (१) अपंगांना सुयोग्य असलेल्या पदांची यादी प्रगत तंत्रज्ञानाचा विचार करून दर ३ वर्षांनी अद्यावत केली जाईल.
- (२) अपंगांना भरती व बढतीमध्ये आरक्षण विहित करण्यात येईल. या आरक्षणाच्या तरतूदीची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यात येऊन फक्त अपवादात्मक परिस्थितीमध्ये काही पदांच्या आरक्षणात सूट देण्याबाबत विचार करण्यात येईल.
- (३) अपंग व्यक्तींकरिता प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये विशेष रोजगार विनिमय केंद्र उभारण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल. त्याचप्रमाणे प्रत्येक आस्थापनेमध्ये विहित प्रपत्रामध्ये अपंग आरक्षणाबाबत माहिती ठेवली व संकलित केली जाईल. त्याचप्रमाणे रोजगार केंद्रांमार्फत या माहितीचे संकलन करून रोजगाराच्या संधीबाबत आवश्यक ती माहिती अपंग व्यक्तीला या केंद्रांद्वारे उपलब्ध करून दिली जाईल. प्रत्येक विशेष रोजगार विनिमय केंद्रामध्ये प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्यास विविध आस्थापनेवरील अपंगांच्या रोजगारासंबंधीची कागदपत्रे हस्तगत करणे, तपासणी करणे, या कागदपत्रांच्या प्रती मिळविणे व या पदाची कोणतीही माहिती मिळविण्याचा अधिकार असेल. याबाबत योग्य ती उपाययोजना केली जाईल. एखाद्या भरती वर्षामध्ये अपंग कायदा, १९९५ च्या कलम ३३ प्रमाणे योग्य तो उमेदवार उपलब्ध न झाल्यास वा अन्य कारणाने सदर पद भरता न आल्यास हे पद पुढील वर्षी भरता

येईल व त्या वर्षामध्ये देखील उमेदवार उपलब्ध न झाल्यास एका अपंग प्रवर्गातून दुसऱ्या अपंग प्रवर्गामध्ये सदर आरक्षण हस्तांतरित करता येईल. त्याचप्रमाणे एखाद्या आस्थापनेवरील कामाचे स्वरूप लक्षात घेऊन एका प्रवर्गामध्ये आरक्षण पुर्तता होत नसल्यास सदर आरक्षण शासन मान्यतेने तीनही प्रवर्गात हस्तांतरणीय राहील, अशा प्रकारे किमान ३% आरक्षणाची पुर्तता केली जाईल.

- (४) प्रत्येक आस्थापनेवरील नियुक्त अपंगांच्या आरक्षणासंदर्भातील माहिती विहित पद्धतीने स्वतंत्र नोंदवहीत नोंदविण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल. त्याचप्रमाणे शासन प्राधिकृत करील, अशा व्यक्तीला सदर माहिती उपलब्ध करून देण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल. स्थानिक स्वराज्य संस्था, शासकीय, निमशासकीय संस्थांमध्ये रोजगार मिळण्याकरिता अपंग व्यक्ती विशेषतः स्त्रियांकरिता प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येईल. त्याचप्रमाणे वयोमर्यादेमध्ये सूट देणे, अपंग व्यक्ती काम करीत असलेल्या ठिकाणी योग्य ती दक्षता घेण्याची व सुरक्षिततेच्या वातावरणाची निर्मिती करण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल. यासाठी येणाऱ्या खर्चाकरिता योग्य तो निधी उपलब्ध करून देण्यात येईल व याची अंमलबजावणी योग्य त्या अधिकाऱ्यावर सोपविण्यात येईल.
- (५) प्रत्येक शासकीय शैक्षणिक संस्था, शासन अनुदानित शैक्षणिक संस्था, व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे, शाळा व महाविद्यालये येथे शैक्षणिक अभ्यासक्रमात व वसतिगृहांमध्ये किमान ३% आरक्षण ठेवण्यात येईल.
- (६) स्थानिक स्वराज्य संस्था, शासकीय योजना, केंद्र शासनाच्या योजना, दारिद्र्य निर्मुलन योजना या अंतर्गत किमान ३% लाभार्थी हे अपंग असतील, याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल.
- (७) शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमार्फत अपंग व्यक्तींना नोकरी देण्याच्या उद्देशाने एकूण नोकर भरतीपैकी किमान ५% अपंग व्यक्तींना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्याकरिता प्रोत्साहनात्मक योजना राबविण्यात येतील.
- (८) अपंग व्यक्तींच्या सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी महाराष्ट्र राज्य अपंग वितीय व विकास महामंडळ हा शासनाचा उपक्रम म्हणून कंपनी कायदा, १९५६ खाली नोंदणीकृत करण्याची प्रक्रिया सुरु आहे. ही संस्था फक्त कर्ज देणारी संस्था राहणार नसून ती अपंगांसाठी विकास व प्रोत्साहनात्मक कार्य करणारी संस्था असेल व त्यांच्या आर्थिक उन्नतीच्या योजना राबविण्याचे कार्य करील. केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय

विकलांग वित्तीय महामंडळाकरिता प्रकल्पाची वर्धनक्षमता लक्षात घेऊन शासकीय हमी देण्याबाबतची कार्यवाही करण्यात येईल.

महाराष्ट्र राज्य वित्तीय व विकास महामंडळ रचना पुढीलप्रमाणे आहे :—

महाराष्ट्र राज्य वित्तीय व विकास महामंडळ

(१)	मा. मंत्री, समाजकल्याण	...	अध्यक्ष
(२)	मा. राज्यमंत्री, समाजकल्याण	...	उपाध्यक्ष
(३)	सचिव, सामाजिक न्याय	...	सदस्य
(४)	व्यवस्थापकीय संचालक, राष्ट्रीय विकलांग वित्तीय		सदस्य
(५)	विकास महामंडळ किंवा त्यांचा प्रतिनिधी		सदस्य
(६)	आयुक्त (अपंग व्यक्ती समान हक्क कायदा)		सदस्य
ते	४ अशासकीय सदस्यांचा समावेश (यामध्ये अंध, मूकबधिर, अस्थिव्यंग व मतिमंद या अपंगांच्या		सदस्य
(९)	प्रवर्गातील किमान एक सदस्य असावा.)		
(१०)	व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र राज्य वित्तीय विकास महामंडळ		सदस्य सचिव

- (९) **स्वर्ण जयंती रोजगार योजना :**—अपंग व्यक्तींचे Community Based Rehabilitation होण्याच्या दृष्टीने अपंग व्यक्तींकरिता स्वयं सहाय्यता गट (Self Help Group) स्थापन करण्यात येतील. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील एकूण निधीपैकी ३% निधी अपंग व्यक्तींच्या कल्याण व पुनर्वसनाकरिता राखून ठेवण्याबाबत कार्यवाही करण्यात येईल. त्याचबरोबर व्यक्तिगत लाभाच्या योजनांमध्ये एकूण लाभाध्यापैकी ३% लाभार्थी अपंग असतील. याकरिता स्वर्ण जयंती रोजगार योजना व अन्य योजनांतर्गत स्वयं सहाय्यता गट स्थापन करण्यात येतील. यामध्ये अपंग स्त्रियांना विशेष प्राधान्य देण्यात येईल. तसेच नगरपालिका, महानगर पालिका यांच्यामार्फत स्वयंरोजगाराच्या योजना उदा. स्टॉल देणे, इ. राबविण्यात येतील. अनुसूचित जाती/जमातीच्या दारिद्र्य निर्मूलन योजनेमध्ये अपंगांना विशेष प्राधान्य देऊन पुनर्वसन केले जाईल. त्याचप्रमाणे दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींकरिता असलेल्या योजनांमध्ये ३% लाभार्थी अपंग व्यक्ती असतील. याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल.

विकलांग वित्तीय महामंडळाकरिता प्रकल्पाची वर्धनक्षमता लक्षात घेऊन शासकीय हमी देण्याबाबतची कार्यवाही करण्यात येईल.

महाराष्ट्र राज्य वित्तीय व विकास महामंडळ रचना पुढीलप्रमाणे आहे :—

महाराष्ट्र राज्य वित्तीय व विकास महामंडळ

(१)	मा. मंत्री, समाजकल्याण	...	अध्यक्ष
(२)	मा. राज्यमंत्री, समाजकल्याण	...	उपाध्यक्ष
(३)	सचिव, सामाजिक न्याय	...	सदस्य
(४)	व्यवस्थापकीय संचालक, राष्ट्रीय विकलांग वित्तीय		सदस्य
(५)	विकास महामंडळ किंवा त्यांचा प्रतिनिधी		सदस्य
(६)	आयुक्त (अपंग व्यक्ती समान हक्क कायदा)		सदस्य
	ते } ४ अशासकीय सदस्यांचा समावेश (यामध्ये अंध, मूकबधिर, अस्थिव्यंग व मतिमंद या अपंगांच्या		सदस्य
(९)	प्रवर्गातील किमान एक सदस्य असावा.)		
(१०)	व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र राज्य वित्तीय विकास महामंडळ		सदस्य सचिव

(९) **स्वर्ण जयंती रोजगार योजना :—**अपंग व्यक्तींचे Community Based Rehabilitation होण्याच्या दृष्टीने अपंग व्यक्तींकरिता स्वयं सहाय्यता गट (Self Help Group) स्थापन करण्यात येतील. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील एकूण निधीपैकी ३% निधी अपंग व्यक्तींच्या कल्याण व पुनर्वसनाकरिता राखून ठेवण्याबाबत कार्यवाही करण्यात येईल. त्याचबरोबर व्यक्तिगत लाभाच्या योजनांमध्ये एकूण लाभार्थ्यांपैकी ३% लाभार्थी अपंग असतील. याकरिता स्वर्ण जयंती रोजगार योजना व अन्य योजनांतर्गत स्वयं सहाय्यता गट स्थापन करण्यात येतील. यामध्ये अपंग स्त्रियांना विशेष प्राधान्य देण्यात येईल. तसेच नगरपालिका, महानगर पालिका यांच्यामार्फत स्वयंरोजगाराच्या योजना उदा. स्टॉल देणे, इ. राबविण्यात येतील. अनुसूचित जाती/जमातीच्या दारिद्र्य निर्मूलन योजनेमध्ये अपंगांना विशेष प्राधान्य देऊन पुनर्वसन केले जाईल. त्याचप्रमाणे दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींकरिता असलेल्या योजनांमध्ये ३% लाभार्थी अपंग व्यक्ती असतील. याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल.

- (१०) अपंग व्यक्तीकरिता व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्र स्थापन करण्याबाबतची उपाययोजना करण्यात येईल. त्याचप्रमाणे बहुविकलांग व्यक्तीकरिता प्रशिक्षण व स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल.
- (११) अपंग क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या व्यक्ती व संस्थांकरिता घरबांधणी, उद्योग उभारणे, सांस्कृतिक केंद्र उभारणे, विशेष शाळा, संशोधनात्मक संशोधन केंद्रे व उद्योगाकरिता जमीनीचे प्राधान्याने व सवलतीच्या दराने वाटप करणे, तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांमार्फत स्टॉल, गाळे प्राधान्याने व सवलतीच्या दराने उपलब्ध करून देण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल. त्याचप्रमाणे अपंगांना सहाय्यभूत ठरणारे कृत्रिम अवयव व साहित्याच्या निर्मिती केंद्रासाठी सवलतीच्या दराने व प्राधान्याने जमिनीचे वाटप करण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल.
- (१२) अपंग व्यक्तींना अल्प किंमतीमध्ये कृत्रिम अवयव व इतर साहित्य उपलब्ध करण्याकरिता जिल्हानिहाय पुनर्वसन केंद्राची स्थापना करण्यात येईल. याकरिता शिबीराचे आयोजन शासन व सेवाभावी संस्थांच्या मदतीने आयोजित करण्याबाबतची कार्यवाही केली जाईल. अपंगांना उपयुक्त असलेल्या साहित्याच्या निर्मितीकरिता प्रोत्साहनात्मक योजना राबविण्यात येईल.
- (१३) शासकीय/निमशासकीय/शासन अनुदानित संस्था/स्थानिक स्वराज्य संस्था, इ. च्या आस्थापनेवरील पदांचा आढावा घेऊन अपंगांसाठी सुयोग्य पदे शोधून निश्चित करण्यासाठी सचिव, सामाजिक न्याय विभाग यांच्या अध्यक्षतेखाली गठीत केलेल्या समितीमार्फत या अनुषंगाने पदे सुनिश्चित करून ती प्रसिध्द करण्यात येतील.
- (१४) शासकीय/निमशासकीय कार्यालयातील आस्थापनांमध्ये रिक्त पदे भरण्यासाठी मान्यता देण्याकरिता मा.मुख्यसचिवांच्या अध्यक्षतेखाली सचिव समिती गठीत केली आहे. या समितीसमोर रिक्त पदे भरण्यास मान्यता देण्यासाठी प्रस्ताव सादर करताना शासकीय धोरणानुसार अपंगांची नियुक्ती करण्यात आली आहे किंवा कसे, याबाबतची माहिती सचिव समितीस सादर करण्याची तरतूद करण्यात येईल.

अडथळा विरहित मुक्त संचार व्यवस्था

अपंग व्यक्तींना सार्वजनिक ठिकाणी सहज सुलभरित्या प्रवेश व मुक्त संचार करता यावा यासाठी अपंग व्यक्ती अधिनियम, 1995 मध्ये विविध तरतूदी आहेत. या तरतूदी लक्षात घेता सार्वजनिक ठिकाणी अपंगांना आवश्यक सुविधा उपलब्ध होण्यासाठी खालीलप्रमाणे कार्यवाही करण्यात येईल :—

- (१) नवीन इमारतींना बांधकामास परवानगी देण्यासंदर्भातील महानगरपालिका व नगर परिषदांच्या अस्तित्वातील बांधकाम नियमावलीमध्ये अपंग व्यक्तींना सहज सुलभ प्रवेश व मुक्त संचार करता येईल यादृष्टीने आवश्यक ते बदल करण्यात येतील.
- (२) सर्व सार्वजनिक ठिकाणी असलेल्या इमारतींमध्ये अपंग व्यक्तींना सहज सुलभ प्रवेश व अडथळा विरहित मुक्त संचार करता येईल, यादृष्टीने आवश्यक सोयी सुविधा उपलब्ध करून देण्याची कार्यवाही करण्यात येईल. या अनुषंगाने शैक्षणिक संस्था (शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे इ.) रेल्वे स्टेशन, बस स्थानक, नाट्यगृहे, सिनेमागृहांमध्ये रॅम्प व रेलिंग्ज तयार करण्यात येतील.
- (३) सार्वजनिक ठिकाणी असलेल्या इमारतींचे अडथळा विरहित मुक्त संचार व्यवस्थेबाबत तपासणी करण्यात येईल. यासाठी तपासणी पथके गठित करण्यात येतील. या पथकांमध्ये विविध अपंग प्रवर्गातील प्रतिनिधीत्व करणारी अपंग व्यक्ती व एक वास्तुविशारद/अभियंता यांचा समावेश राहील. ही पथके वरील दृष्टीकोणातून इमारतींची तपासणी करेल. ही पथके तपासणी अहवाल तयार करून तो अहवाल इमारतीच्या मालकाकडे आवश्यक कार्यवाहीस्तव पाठवतील.
- (४) राज्य शासन, निमशासकीय, स्थानिक स्वराज्य संस्था वगैरेच्या सार्वजनिक वाहनांमध्ये अपंग व्यक्तींसाठी आसने आरक्षित करण्यात येतील.

- (५) सार्वजनिक वाहनांच्या/बसेस मध्ये अपंग व्यक्तींना सहज सुलभ प्रवेश मिळण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या संरचनेत आवश्यक बदल करण्याबाबत उपाय योजना करण्यात येईल.
- (६) वर्दळ असलेल्या निवडक ठिकाणी अंध व्यक्तींसाठी सिग्नल यंत्रणा समजेल अशी विशिष्ट आवाज असलेली सिग्नल यंत्रणा स्थापित करण्यात येईल. अंध व अल्पदृष्टी असलेल्या व्यक्तींसाठी झेब्रा क्रॉसिंगच्या पृष्ठभागावर योग्य बदल करण्यात येतील.
-

माहिती व जनसंपर्क विषयक बाबी

अपंगांना समान संधी मिळावी, त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे, समाजाच्या सर्व क्षेत्रात त्यांचा संपूर्ण सहभाग असावा यादृष्टीकोनातून शासन, अशासकीय संस्था, व्यक्ती यांच्यामार्फत विविध उपक्रम राबविले जातात. अपंगत्वासंबंधी प्रतिबंधात्मक व निवारण कार्यक्रम, अपंगांच्या कल्याणासंदर्भातील विविध योजना, संबंधित नियम/अधिनियमातील तरतुदी इत्यादींबाबत समाजाच्या सर्व घटकांना माहिती व्हावी व याबाबत जनजागृती व्हावी, यासाठी माहिती व जनसंपर्क क्षेत्रातील प्रचार व प्रसाराची अद्यावत तंत्राचा उपयोग करून प्रसिध्दी देण्यात येईल. यादृष्टीने खालील उपाय योजना करण्यात येईल :—

- (१) अपंग व्यक्तींना त्यांचे अधिकार, हक्क, सवलती याची माहिती उपलब्ध करून देण्याकरिता माहिती पुस्तिका, संस्थांची सूची (डिरेक्टरी) प्रकाशित करण्याची उपाययोजना करण्यात येईल. त्याचप्रमाणे दृक्श्राव्य इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून चर्चासत्र व कार्यशाळेद्वारे जनजागृतीचे काम राज्य, जिल्हा, गाव पातळीपर्यंत केले जाईल.
- (२) अपंग व्यक्तींसाठी अडथळा विरहीत (Barrier Free Access) वातावरणाचा, पुस्तिका, मेळावे, शिबीरे, लोककथा, संगीत, सांस्कृतिक कार्यक्रम इत्यादि माध्यमाद्वारे प्रचार व प्रसार करण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल. जनतेला अपंग व्यक्तींच्या कल्याणाबाबत आवश्यक त्या माध्यमाद्वारे प्रशिक्षणाची माहिती देण्याबाबत उपाययोजना करण्यात येईल.
- (३) जनतेने अपंगाकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनात बदल करण्यासाठी व अपंग व्यक्ती 'अनोखे सामर्थ्य असलेल्या व्यक्ती' हा दृष्टीकोन बनविण्यासाठी प्रसिध्दी

माध्यमांचा उपयोग करण्यात येईल. याकरिता जनतेसोबतच प्रसिध्दी माध्यमातील व्यक्तीसमवेत कार्यशाळा, मेळावे, चित्रफिती इत्यादींद्वारे सुसंवाद साधण्याबाबतची कार्यवाही करण्यात येईल.

- (४) शासकीय योजनेतर्गत अशासकीय संस्थांद्वारे अपंगाचे कल्याण करणा-या कार्याची माहिती उपलब्ध करून देण्यात येईल.
- (५) रेडिओ, टि. व्ही., सिनेमागृहातील स्लाईड, व्हिडिओ इत्यादींद्वारे अपंग विषयक बाबींचे लोकजागृतीचे काम केले जाईल. याकरिता आवश्यकतेनुसार समुहनृत्य, बोलक्या बाहुल्याचे खेळ, भारुड, किर्तन इत्यादींद्वारे जनजागृतीचे काम केले जाईल. अपंग व्यक्तीच्या शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक पुनर्वसनाबाबतची तालुका, जिल्हा, विभाग व राज्य स्तरापर्यंत माहिती संकलित करण्यात येईल.
-

सकारात्मक व विधीविषयक उपाय योजना

अपंग व्यक्तीकरिता विविध अद्यायावत तज्ञांच्या सेवा त्याचप्रमाणे अपंग कल्याणाशी सुसंगत नसलेले विधी विषयक सुधारणा तसेच अपंगांमध्ये आत्मविश्वास वाढविणे, त्यांच्या सुप्त कलागुणांना वाव देणे, या, करिता पुढील उपाय योजना करण्यात येतील :—

- (१) अपंगांच्या प्रत्येक प्रवर्गाकरिता विशेष सेवा (अद्यायावत तज्ञांच्या सेवा) मिळण्याकरिता राज्यस्तरावर रिसोर्ससेंटर स्थापन करण्याच्या दृष्टीने सेवा भावी संस्था उदा. रेडक्रॉस सोसायटी, राष्ट्रीय संस्था, यांच्या आवश्यक त्या सोयी सुविधा उपलब्ध करण्याबाबत उपाय योजना करण्यात येईल. नागपूर व मुंबई येथे स्टेट रिसोर्स सेंटरची स्थापना करण्यात येत आहे.
- (२) जिल्हा अपंग पुनर्वसन केंद्राद्वारे जिल्हास्तरावर अपंग पुनर्वसनाच्या कामाचे बळकटीकरण करण्यात येईल.
- (३) अपंग व्यक्तीकरिता तक्रार निवारण यंत्रणा सक्षम करण्याच्या दृष्टीने अपंग व्यक्तीकरिता तक्रार निवारण अधिकारी म्हणून आयुक्त अपंग कल्याण यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. अपंग व्यक्तींच्या तक्रारीबाबत सखोल चौकशी करून तात्काळ कार्यवाही बाबत उपाय योजना करण्यात येतील.
- (४) अपंग कल्याण संदर्भात केंद्र शासनाने केलेले अधिनियम, राज्याचे अधिनियम व प्रशासकीय आदेशाशी विसंगत असलेल्या अधिनियमातील तरतुदी, प्रशासकीय आदेश अधिक्रमीत करण्याबाबत उपाय योजना करण्यात येतील.
- (५) अपंग व्यक्तींच्या क्रीडा गुणांना वाव देण्याकरिता अपंगांच्या राज्य/विभागीय/जिल्हा/तालुकास्तरीय क्रीडा स्पर्धांचे आयोजन करण्याबाबत कार्यवाही करण्यात येईल.

- (६) अपंगांच्या कलागुणांना वाव देण्याकरिता शालेय स्तरापासून चित्रकला/हस्तकला प्रोत्साहनात्मक कार्यक्रम स्पर्धांचे आयोजन करण्याबाबत उपाय योजना करण्यात येतील.
- (७) अपंगांच्या कलागुणांना वाव देऊन त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण व्हावा व तो वृद्धीगत व्हावा यासाठी सांस्कृतिक कार्यक्रम/नाट्यस्पर्धा यांचे आयोजन करण्याबाबत कार्यवाही करण्यात येईल.
-

प्रभावी अंमलबजावणी यंत्रणा

अपंग कल्याण कृती आरखड्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने अपंग व्यक्ती अधिनियम, १९९५ मधील तरतूदीनुसार विविध यंत्रणा स्थापन केल्या आहेत. त्याचा तपशिल पुढील प्रमाणे आहे :—

(१) राज्यस्तरावर राज्य समन्वय समिती गठीत केली असून तिची रचना खालीलप्रमाणे आहे :—

राज्य समन्वय समिती

(१) मा. मंत्री, समाजकल्याण	...	अध्यक्ष
(२) मा. राज्यमंत्री, समाजकल्याण	...	उपाध्यक्ष
(३) अतिरिक्त मुख्य सचिव/ प्रधान सचिव/सचिव,	} शालेय शिक्षण	...
		सदस्य
(४) „	महिला व बाल विकास	... सदस्य
(५) „	वित्त	... सदस्य
(६) „	सामान्य प्रशासन	... सदस्य
(७) „	सार्वजनिक आरोग्य	... सदस्य
(८) „	ग्राम विकास	... सदस्य
(९) „	उद्योग	... सदस्य
(१०) „	नगर विकास	... सदस्य
(११) „	रोजगार व स्वयंरोजगार	... सदस्य
(१२) „	उच्च व तंत्रशिक्षण	... सदस्य
(१३) „	आदिवासी विकास	... सदस्य
(१४) „	वैद्यकीय शिक्षण व औषधीद्रव्ये	... सदस्य

- (१५) अतिरिक्त मुख्य सचिव/
प्रधान सचिव/सचिव, } नियोजन ... सदस्य
- (१६) ,, सामाजिक न्याय ... सदस्य
सचिव
- (१७) ५ अशासकीय सदस्य ... सदस्य
(हे सदस्य अशासकीय संस्था/संघटनांशी संबंधित असतील.
१ महिला सदस्य, तसेच १ सदस्य अनुसूचित जाती/
जमातीचा असेल. उर्वरित सदस्य अपंगांच्या प्रत्येक
प्रवर्गातील असेल.
- (१८) राज्य विधीमंडळ निर्वाचित विधानसभा सदस्य-२ व ... सदस्य
विधान परिषद सदस्य-१.
- (१९) राज्य शासन नियुक्त कृषि, उद्योग किंवा व्यापार ... पदसिद्ध
क्षेत्रातील संबंधित सदस्य-३ ... सदस्य
- (२०) आयुक्त अपंग कल्याण ... पदसिद्ध
सदस्य

राज्य समन्वय समितीची कार्यक्षेत्राः—अपंग कल्याण क्षेत्राशी संबंधित कामकाजाचे समन्वय व पुनर्विलोकन करणे, अपंग बाबींशी धोरण निश्चित करणे, धोरण, कायदे, अधिनियम, योजनाबाबत अपंग कल्याणाच्या दृष्टीकोनातून सल्ला देणे, अपंग कल्याणाबाबतचे धोरण, कार्यक्रम, योजनाबाबत सनियंत्रण व मुल्यांकन करणे.

राज्य समन्वय समितीची बैठक ६ महिन्यातून किमान एकदा होईल.

(२) राज्य कार्यकारी समिती गठीत केली असून तिची रचना खालीलप्रमाणे आहे:—

राज्य कार्यकारी समिती

- (१) सचिव, सामाजिक न्याय ... अध्यक्ष
- (२) सह सचिव, सार्वजनिक आरोग्य ... पदसिद्ध सदस्य
- (३) सह सचिव, ग्राम विकास ... पदसिद्ध सदस्य

(४) सह सचिव, शालेय शिक्षण	...	पदसिद्ध सदस्य
(५) सह सचिव, सामान्य प्रशासन	...	पदसिद्ध सदस्य
(६) सह सचिव, नगर विकास	...	पदसिद्ध सदस्य
(७) सह सचिव, उद्योग	...	पदसिद्ध सदस्य
(८) सह सचिव, उच्च व तंत्रशिक्षण	...	पदसिद्ध सदस्य
(९) सह सचिव, रोजगार व स्वयंरोजगार	...	पदसिद्ध सदस्य
(१०) सह सचिव, सार्वजनिक बांधकाम	...	पदसिद्ध सदस्य
(११) सह सचिव, महिला व बाल विकास	...	पदसिद्ध सदस्य
(१२) सह सचिव, गृह	...	पदसिद्ध सदस्य
(१३) सह सचिव, महसूल व वन	...	पदसिद्ध सदस्य
(१४) कलम ड प्रमाणे एक अशासकीय सदस्य	...	सदस्य
(१५) कलम ई प्रमाणे	...	सदस्य

अपंग कल्याण क्षेत्राशी संबंधित अशासकीय संघटनांचे
प्रतिनिधीत्व करणा-या पाच व्यक्ती

(१६) सह सचिव, सामाजिक न्याय	...	सदस्य सचिव तथा पदसिद्ध सदस्य
-----------------------------	-----	------------------------------------

राज्य कार्यकारी समितीचे कार्यक्षेत्र :—राज्य कार्यकारी समिती राज्य समन्वय समितीची कार्यकारी यंत्रणा असेल. राज्य समन्वय समितीने घेतलेल्या निर्णयाप्रमाणे कार्यवाही करण्याची जबाबदारी कार्यकारी समितीची असेल. तसेच समन्वय समितीने निर्देशित केल्याप्रमाणे कार्यकारी समिती कार्य करेल.

कार्यकारी समितीची बैठक ३ महिन्यातून किमान एकदा होईल.

- (३) **आयुक्त, अपंग कल्याण, महाराष्ट्र राज्य :—**अपंग कल्याण अधिनियम, १९९५ मधील तरतूदीनुसार राज्य शासनाने अपंग कल्याण आयुक्तालयाची स्थापना करून आयुक्त, अपंग कल्याण यांची नियुक्ती केली आहे. आयुक्त, अपंग कल्याण हे राज्य शासनाच्या अपंग कल्याणाशी संबंधित योजना व कार्यक्रमांचे समन्वय

करतील. राज्य शासनाने वितरित केलेला निधी उपयोगात आणण्यासाठी संनियंत्रण करतील. अपंगांचे हक्क अबाधित राखण्यासाठी व सुविधा उपलब्ध होण्यासाठी करतील करील. या अनुषंगाने राज्य शासनाने विहित केल्याप्रमाणे नियतकालिक अहवाल राज्य शासनास सादर करतील व अहवालाची एक प्रत मुख्य आयुक्त, अपंग कल्याण, भारत सरकार यांना अग्रेषित करतील.

- (४) **जिल्हास्तरीय समिती:**—जिल्हास्तरावर अपंगांच्या योजनांची अंमलबजावणी व संनियंत्रण करण्याकरिता जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हास्तरीय समिती स्थापन करण्यात आली आहे. या समितीमध्ये मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा वैद्यकीय अधिकारी, अपंगांच्या सर्व प्रवर्गातील ५ सदस्य, महानगरपालिका, नगरपालिका यांचे प्रतिनिधी या समितीचे सदस्य आहेत. या व्यतिरिक्त जिल्हास्तरावर दि नॅशनल ट्रस्ट फॉर वेल्फेअर ऑफ पर्सनस् विथ ऑटीज्म सेरेब्रल पालसी , मॅटल रिटार्डेशन अँड मल्टीपल डिसेंबिलिटीज् अँक्ट, १९९९ नुसार या अधिनियमाची अंमलबजावणी करण्याकरिता जिल्हास्तरावर जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थानिकस्तरावर समिती स्थापन करण्यात आली आहे. या समितीची बैठक ३ महिन्यातून एकदा किंवा गरज लागेल त्याप्रमाणे घेतली जाते.

अपंग कल्याण कृती आराखड्याप्रमाणे अपेक्षित असलेली कार्यवाही आणि त्याचे संनियंत्रण व समन्वय करण्यासाठी उपरोक्त यंत्रणेमार्फत अंमलबजावणी करण्यात येईल.

वित्तीय व्यवस्था

अपंग व्यक्तींचे आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक पुनर्वसन होण्याच्या दृष्टीने एकूण ५ वर्षांच्या कालावधीत उपरोक्त उपाय योजनांची अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने संबंधित विभाग निधी उपलब्ध करून घेऊन तो निधी निश्चितपणे खर्च होईल याची दक्षता घेईल. उपरोक्त कृती आराखड्याची अंमलबजावणी करण्याकरिता संबंधित विभागामार्फत येत्या ५ वर्षांमध्ये अंदाजे रु. ८००.०० कोटी खर्च अपेक्षित आहे. यात केंद्र शासनाच्या योजनाप्रमाणे स्वयंसेवी संस्थांमार्फत वित्तीय सहाय्य व साहित्य उपलब्ध करून घेण्यात येईल. तसेच, यासाठी केंद्र सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात आर्थिक सहाय्य मिळविण्यात येईल.

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

**MAHARASHTRA STATE
ACTION PLAN FOR THE WELFARE
OF PERSONS WITH DISABILITIES – 2001**

DIFFERENTLY ABLED PERSONS

**DEPARTMENT OF SOCIAL JUSTICE,
CULTURAL AFFAIRS,
SPORTS AND SPECIAL ASSISTANCE**

✓

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

**MAHARASHTRA STATE
ACTION PLAN FOR THE WELFARE
OF PERSONS WITH DISABILITIES – 2001**

***A life of Dignity and Respect
For
Differently Abled Persons***

↑

**To optimise their ability, skill
and to enhance
their participation in the
mainstream of the society by
utilising that under-tapped asset.**

FOREWORD

The Persons with Disabilities (Equal Opportunities, Protection of Rights and Full Participation) Act-1995 has come into force with effect from 1996. To have an effective implementation of the said Act within the State, an action was expected from the various departments of the State. It was felt since long time that there should be one comprehensive Action Plan for systematic compliance of all provisions of the Act. With this view in mind, the Department of Social Justice took up the responsibility as a Co-ordinator to bring about the Action Plan for the persons with disabilities. I am indeed happy to present this Action Plan.

Assistance was secured from the existing NGO's and the Professionals working in the field of disability, as also the valued help of the various departments in the Government for preparation of Action Plan. Hence, it is expected that the effective implementation of the PWD Act in the State will be done through this Action Plan. I hope, its benefit to disabled persons will be effective and to full capacity and our vision will be achieved.

The preparation of the said Action Plan is backed by wholehearted cooperation and support of especially, Shri V. Ranganathan, Chief secretary to Government of Maharashtra, Shri Jagdish Joshi, Principal secretary, Planning, Shri Anupam Dasgupta, Principal Secretary, Finance, and Shri Subash Lalla, Secretary, Social Justice. I congratulate all of them for the same. I also express my thanks to many other individuals and institutions for their valued co-operation in formulation of this Action Plan.

Jaywant Awale
Minister, Social Justice
Mantralaya, MUMBAI.

CONTENTS

1. Preface	...	1
2. Effective Concept of Health	...	4
3. Total Opportunity of Education	...	7
4. Measures for Employment and Self Employment	...	10
5. Barrier Free Environment	...	14
6. Issues of Information & Public Awareness	...	15
7. Affirmative Action & Legal Matters	...	16
8. Effective Implementing Agency	...	17
9. Financial Management.	...	21

MAHARASHTRA STATE ACTION PLAN FOR THE WELFARE OF PERSONS WITH DISABILITIES – 2001

PREFACE

As per the census conducted by Government of India in the year 2001, approximately 4-5 % of the total population has been estimated to be persons with disabilities. However, as per the estimation of World Health Organisation, 10% of the total population has been estimated to be persons with disabilities. The actual figures pertaining to the disabled population as per the recent census is not yet available. It is likely to be available at the earliest. There is a possibility that there may be shortcomings in census of persons with disabilities. Nevertheless the persons with disability are significant section of the society and deserve proper consideration.

The Statutory Act - "The persons with Disabilities (Equal Opportunities, Protection of Rights and Full Participation) Act- 1995" received the assent of the President of India, so is another Statutory Act - "The National Trust for the Welfare of Persons with Autism, Cerebral Palsy, Mental Retardation and Multiple Disabilities Act, 1999" been promulgated.

As per the provisions under the PWD Act the Central and the State Governments will make appropriate arrangements for implementation of the said Act. The main intention is to prevent the occurrence of Disability wherever possible; to take necessary steps and measures to prevent the same, to take measures for early detection of the causes of occurrence of disability, to educate and to train allied health personnel. With regard to employment of persons with disability, to ensure necessary reservation of posts in government and semi-government establishments. It is expected to create adequate opportunities for self-employment to persons with disability. To take affirmative measures for persons with disabilities, such as, creating barrier-free environment; creation of grievance redressal cells at the state and central level etc. are measures mentioned in the PWD Act. The State is expected to implement all such welfare schemes for the persons with disability as intended in the Act.

2. National Trust Act has come into effect for Cerebral Palsy, Mental Retardation and Multiple Disability. There is a provision of establishment of Trust for welfare of such persons. Constitution of local level committee at district and arrangement of guardianship of such persons is statutorily expected under this Act. For implementation of both the Acts systematic formulation of time bound programme by multi-sectoral collaborative approach is expected. The involvement of the various schemes and resources of different departments of the State Government is a social need. Accordingly it has been decided to implement the concept of Action Plan for welfare of persons with disability.

3. Status of non Government organisations working in the field of welfare of persons with disability is significant. Maharashtra State has a large network of organizations that carry out welfare activities in the field of disability. In such activities the persons with disabilities, their relatives, non-governmental organizations and personnel, as well as Government are involved.

4. Various departments in the government are involved in the field of welfare of persons with disability. Keeping this in mind, assistance was sought from, and discussions were frequently held with the professionals in the field of disability, and the non-governmental institutions. Like wise, workshops were arranged for the officers of the concerned departments. Similarly, discussions, and meetings were also arranged with the senior officers of the concerned departments, and various suggestions and recommendations were compiled. The programmes implemented by the various States; the orders of the Central Government etc. were also taken into consideration, and a comprehensive, time-bound **"Maharashtra State Action Plan for Persons with Disabilities – 2001 "** was formulated. The said State Action Plan falls within the "10th Five year Plan of State ", and will be for a period of "Five years", i. e. it will be mainly implemented during the period 2002-2006. Normally the persons with disability are addressed as "HANDICAPPED PERSONS", now with the changing time, and change in orientation of society, the concept has changed, and now the disabled are addressed as "DIFFERENTLY ABLED PERSONS ". Keeping this in mind, the State Government's vision is as follows :

**A life of Dignity and Respect
for
Differently Abled Persons**

To optimise their ability, skill
and to enhance
their participation in the
mainstream of the society by
utilising that under-tapped asset.

The details of the Census 2001 pertaining to persons with disability, has not yet been made available by the Government of India. Yet, the primary estimate of disabled population of the various categories is presumed to be approximately 39 lakhs in Maharashtra State. Taking into consideration the population of persons with disability, the resources available and basic needs to make their life comfortable and as also rehabilitation of persons with disability regarding education, finance and health, this Action Plan for Persons with Disabilities has been formulated. The Action Plan is divided in following major heads :-

1. Effective Concept of Health
 2. Total Opportunity of Education
 3. Measures for Employment and Self-employment
 4. Barrier Free Environment
 5. Issues of Information and Public Awareness
 6. Affirmative Action and Legal Matters
 7. Effective Implementing Agency
 8. Financial Management
-

EFFECTIVE CONCEPT OF HEALTH

The World Health Organization not only defines HEALTH as "Physical health ", but stresses it as " Physical, Mental and Social Health" of a person. While considering health, one has to primarily concentrate on prevention, early detection, intervention and rehabilitation. Concerned departments of the State Government have framed Health related action plan for effective implementation of concept of health. Details of Action Plan are as follows:

1. Survey will be conducted to identify the causes of disability and measures of its prevention through government and other agencies. Through this measure of survey, research in detection of the causes of disability will be carried out followed by medical treatment.

2. For preventing the occurrence of disability itself, preventive measures such as, immunization, and supplementary vitamins will be taken up.

3. All the school-going and non-school going children as well will be screened at least once in a year, and at risks cases will be referred for further evaluation and medical treatment. The participation and cooperation of the staff of the ICDS Programme under the Department of Women & Child Development; the machinery under the Public Health Department; teachers and NGOs will be secured for this purpose.

4. Training will be imparted at the state and district levels to the medical officers, their staff under primary health centres, and to the anganwadi workers.

5. Cultural programme regarding awareness of Public Health and hygiene environmental sanitation etc. will be taken up with the help Government, semi Government and Voluntary Organizations.

6. Measures for pre-natal, peri-natal and post-natal care of mother and child will be taken.

7. For dissemination of information regarding health and hygiene, distribution of information brochure regarding information of health and hygiene , through anganwadi sevika , gram sevika, gram panchayat member and other village level organization and individuals and organization of diagnostic camps will be taken up.

8. Effective publicity regarding measures of prevention of disability will be given through Television, Radio, Newspapers, Periodicals, Street Plays and hand bills, etc. Electronic media will be used in particular for the effective use of the same.

9. After detection of disability, the disabled person / child will be referred to a primary health centre where he/she will be given medical treatment. Where necessary he will be referred to the referral centre at district level, and if required, super-specialty-treatment will be provided through the State Resource Centre. At the said State Resource Centre, curative, surgical and medical treatment with modern technology will be made available.

10. Treatment and services will be provided free of cost at the referral centres.

11? Provisions will be made to see that the disabled person gets priority and is not required to stand in a queue at any Government, Semi-Government Hospitals to get the required services.

12. As per the provisions under the PWD Act 1995, a medical board has been constituted under the Chairmanship of the civil surgeon, and this board is authorized to issue medical certificates. Provision will also be made to issue medical certificates through the rural hospitals. In primary health centres at the remote places diagnostic camps will be organized to provide medical certificates and to issue Identity cards to the persons with disability.

13. National Programme for Rehabilitation of Persons with Disabilities: under this programme, survey of disabilities will be undertaken at gram panchyats, blocks, district and state levels. Rehabilitation programs will be implemented through the referral centres at the rural level itself. community based programs are presently being implemented in the State at the districts of Latur, Chandrapur and Nasik. This program will be implemented all over the State.

14. Grameen Punarvas Yojana: Under this scheme, composite fitment and rehabilitation centres have been established in the districts of Aurangabad, Latur, Buldhana, Wardha, Kolhapur and Sindhudurg. The program will be implemented all over the State.

Under Gramin Punarvas Yojana free and low cost aids and appliances are made available to the persons with disability. Likewise, even services of post surgical care and repairs of aids and appliances will be made available. Similarly operations for

the removal of cataract will be organized. Hearing aids will be provided to the hearing impaired persons.

15. **Scheme of Assistance to Disabled Persons for Purchase / Fitting of Aids/ Appliances:** The Government of India's Scheme of ADIP will be effectively implemented all over the State. For the effective implementation of the said Scheme, the cooperation will be sought from the Zilla Parishad, municipal corporations, municipal councils, autonomous bodies, district rural development agency, Village Panchayat, Nehru Youth Centre, registered institutions and Maharashtra State Handicap Finance and Development Corporation.

TOTAL OPPORTUNITY OF EDUCATION

Educational rehabilitation as well is equally important along with physical rehabilitation for persons with disability. Various provisions have been made under Persons with Disabilities (Equal Opportunities, Protection of Rights and Full Participation) Act 1995. Department of Education has come out with a comprehensive programme like "Education for All, Campaign." Inclusive Education, Pre-primary Education, Informal Education, Free Education for persons with disability, Educational equipments and Text books, Scholarships and restructuring Curriculum has been formulated by Education Department. As on today, 530 special schools are working for disabled children in the State. During next five years, under the concept of Inclusive Education, large number of Integrated units in Schools will be opened in the State with free Education upto the age of 18 years. Facilities will be made available for informal education in the State through NGOs under the Central Government schemes.

With a view to do the educational rehabilitation of persons with disability under the above educational systems following measures are being taken.

- (1) Education will be provided to every disabled child up to stage of 18 years in proper environment.
- (2) Approximately 500 integrated units in schools will be opened in coming five years. At the same time the disabled will be encouraged to involve in integrated schools and appropriate facilities and environment will be created for the same.
- (3) Special schools, only for severely disabled persons, will be run only for severely disable persons with necessary facilities and environment through NGOs in the State as per the requirement.

(4) Measures will be taken up to provide facilities for vocational and pre-vocational training along with regular school curricula, in special schools for the disabled.

(5) Special part-time classes will be arranged for the persons with disabilities for those who are unable to continue the education after primary education.

(6) Measures will be taken to provide functional literacy above age of 16 years.

(7) Facilities for informal education for the persons with disability will be made available through Central Government schemes by utilizing human resources in rural areas.

(8) Appropriate utilization of electronic media will be used in special schools.

(9) Measures will be taken to provide special educational equipments and free Text books to children with disability.

(10) Measures will be taken up to provide modern technology and equipments for implementing modern educational systems through Government, NGOs and other media in the context of research in Special education.

(11) Supplementary training facilities will be made available at existing teachers training programme through State Government. Inclusion of special subject on disability in existing teacher's training programme in the State will be provided. Bridge courses and other courses will also be made available for special training necessary for teaching disabled children.

(12) Measures will be taken to provide appropriate traveling concessions and incentives to the students with disability.

(13) The facilities that can be accessed conveniently by disabled children will be made available in stages in the buildings of every educational institution like education / vocational training institutes, colleges and other training institutions.

(14) The children with disability will be provided free Text books, uniform and other useful stationery.

(15) It will be assured that every disabled student will get an educational scholarship.

(16) Measures will be taken to form a parent-teachers association for redressal of grievances of parents of children with disability.

(17) Measures will be taken to adapt suitable curriculum for each category of students with disability.

(18) Measures will be taken to adapt curriculum and to provide single language programme for hearing impaired persons.

(19) Measures will be taken to provide amanuensis in all educational institutions for all the students with visual disability and low vision.

(20) Facility will be provided to persons with disability for going to normal school through concept of Inclusive Education in all concerned schools.

(21) Considering the magnitude of drop out of students beyond 4th standard, action will be taken for further education through integrated education system along with vocational education.

(22) In general vocational training programme the vocational training will be given by creating special curricula for students with disability.

(23) It is proposed by the Education Department to form a Committee with a view to include component of special education in present D. Ed. Curriculum which is necessary for teachers to enable them to teach children with disability.

MEASURES FOR EMPLOYMENT AND SELF EMPLOYMENT

With the changing times, jobs may not be the only means for financial rehabilitation. Self employment will be a better option for financial rehabilitation of the disabled on a larger scale. Measures such as reviewing and identification of appropriate posts will be taken for persons with disabilities in the Government and semi Government establishments, and in private sectors. Financial rehabilitation of disabled through employment in the Government and semi Government organizations / NGOs and self employment, creating appropriate environment of working conditions for disabled individuals, framing rules and regulations for appointment of persons with disabilities rehabilitation of the disabled in their own community etc. are mainly considered. These measures are as follows :

1. List of posts appropriate for persons with disabilities will be updated every three years considering the latest technology.

2. Reservation will be made in the recruitment and promotions for persons with disabilities. These reservations will be implemented very critically and exceptions will be made only in extremely exceptional circumstances.

3. Measures will be taken to start special employment exchange for persons with disabilities in every district. Each establishment will collect and will maintain the information about reservations for persons with disabilities, in the prescribed format. Employment Exchanges will maintain a collective data of this information and the disabled individuals can avail details of employment opportunities through these employment exchanges. Measures will be taken to assure that competent authority in the special employment exchange will have power to obtain and to inspect original and copies of documents and to obtain any other information regarding employment of disable. As per Clause 33 of provision of the Disability Act 1995 if a suitable candidate is not available or any vacancy could not be filled in for some other reasons in the same recruitment year, such a reserved posts may be filled in, in the next year. However, in the next year also if suitable candidate is not available, the reservation may be inter-changed from one category to another category of disability. Similarly, depending upon the type of work in an establishment, if the reservation can not be kept for

particular class of disability, the same may be inter-changed to other categories with due sanction from the State Government. In this manner minimum 3% reservation will be complied with.

4. It will be ensured that the every establishment will maintain record of appointments on reservation of disabilities in a separate prescribed register. It will be ensured that documented record will be available to the authorised representative of the State Government. Special training programme for disable, especially for disable women, will be conducted for getting employment in local autonomous bodies, Government and semi Government establishment. Measures will be taken for relaxation of age limits, maintaining necessary secured and safe environment at the place of work of disabled. Necessary funds will be made available for these expenses and responsibility of implementation will be placed on the appropriate authority.

5. Every Government- Educational Institutes, Government aided educational institutes, vocational Training Centres, Schools and Colleges will have 3% reservations in all educational programme and in hostels accommodation.

6. Measures will be taken to ensure minimum 3% beneficiaries will be persons with disability in the schemes of local authorities, State and Central Government Schemes and also poverty alleviation programmes.

7. Government establishments and local authorities will offer incentive schemes for those who provide minimum 5% of employment opportunities for persons with disability.

8. Registration process is in progress for Registration of Maharashtra State Handicap Finance and Development Corporation, a State Government Undertaking, under Companies Act 1956, for the social and financial development of persons with disability. This organisation will not only arrange for loans, but will also work for development and encouragement of disabled and will implement schemes for economic upliftment of the persons with disability. The organisation will also act as guarantor for the development projects launched by National Handicap Finance Development Corporation (NHFD).

The organisational set up of Maharashtra State Handicap Finance and Development Corporation is as follows :

Minister for Social Justice	Chairman
Minister of State, Social Justice	Vice Chairman
Secretary, Social Justice	Member
Managing Director or representative of (NHFDC)	Member
Commissioner for Persons with Disabilities	Member
4 NGOs (includes 1 member each from the categories of Visually Handicapped, Hearing Handicapped, Locomotor and Mentally Handicapped.	Members
Managing Director of Maharashtra State Finance and Development Corporation (MSFDC).	Members Secretary

9. Svarna Jayanti Swaym Rojagar Yojana - Self help groups for persons with disability will be formed for their community based rehabilitation. Action will be taken to ensure that local authorities will reserve 3% of their total funds for the development and rehabilitation of persons with disability. Similarly, in the individual benefit schemes 3% beneficiaries will be from persons with disability. "Self help" groups will be formed under Svarna Jayanti Swayam Rojgar Yojana and other schemes for this purpose with preference to disabled women. Also, self employment schemes, such as vending stalls, etc. will be implemented through municipal council, municipal corporations. Rehabilitation of disabled will be done on priority under poverty alleviation programmes for scheduled castes / tribes. Also, measures will be taken to ensure that 3% beneficiaries, covered under the schemes for persons below poverty line are disabled persons.

10. Measures will be taken to form vocational guidance centre for individuals with disability. Measures will be taken for training and self employment. Self employment will be promoted to individuals with multiple disability.

11. Measures will be taken to see that the individuals and NGOs in the field of disability be given concessions for housing, industry, cultural centres, special schools, research oriented centres, and land allotment for industries on priority basis and also at concessional rates. Allotment of shops / stalls will be made available on priority basis and at concessional rates by the local authorities. Similarly, measures will be taken to allot premises on priority basis and at concessional rates for the manufacture of aids and appliances and equipments.

12. District Level Rehabilitation Centres will be formed for providing artificial aids and appliances and other equipments to persons with disabilities. State Government in association with NGOs will organise camps for the same. Promotional schemes will be implemented to manufacture appliances suitable to persons with disability.

13. Review will be taken to identify the posts suitable for disabled persons in the establishment of Government, semi Government, Government aided, local self Government by Committee under Chairmanship of Secretary, Social Justice and same will be notified.

14. A Secretary level Committee has been formed under the Chairmanship of Chief Secretary for giving approval to fill in the vacant posts. While submitting proposal to this Committee for filling the vacancies provision will be made to appraise this Committee of the information as to whether appointments of disabled persons is according to the policy of the State Government.

BARRIER FREE ENVIRONMENT

Various provisions have been made in the Persons with Disabilities (Equal Opportunities, Protection of Rights and Full Participation) Act 1995 for the free and easy access to handicapped persons in the public buildings. Keeping these provisions in view for providing necessary facilities in the public buildings for the persons with disability action will be taken in following manner.

1. Necessary changes will be made in the existing building rules of the corporations and municipal councils regarding grant of permission for the construction of new building so as to provide easy access and communication of the persons with disability.

2. Action will be taken to ensure the necessary facilities so that the persons with disability will get easy and barrier free access and communication in the buildings in public places. In this respect ramps and railings will be provided in the educational institutions (schools, colleges, universities buildings , etc.) railway stations, bus stands, drama theaters, cinema theaters, etc.

3. Audit will be carried out to check the " Barrier Free Environment " in buildings in public places. The Access Audit Committee will be formed for this purpose. In these committees persons representing various categories of disabilities and an Architect / Engineer will be included. These committees will conduct physical audit of the buildings in the above perspective. These committees will also prepare an audit report and will submit the same to the owners of the buildings for necessary action.

4. Seats will be reserved for the disabled persons in public transport vehicles of the State Government, semi Government, local self Government, etc.

5. Measures will be undertaken to make necessary changes in the structure of public vehicles / buses so that the persons with disability will have an easy access.

6. Auditory signals will be installed for the visually impaired and for those with low vision in selected busy areas. Suitable changes will be made in the road surface at Zebra crossing for the visually impaired and those with low vision.

ISSUES OF INFORMATION AND PUBLIC AWARENESS

Different schemes are implemented by the Government, NGOs and individuals keeping in view to provide equal opportunities for the persons with disability to protect their rights and full participation in all fields of society. Publicity will be given by making use of modern techniques of media available in the field of information and public relation for awareness of all the sections of society to ensure awareness of the prevention and eradication of the disability, different welfare schemes concerned with disability, provisions made in the various Rules and Acts. In this regard following measures will be taken.

1. Measures will be taken to publish information brochure , directory of institutions to provide information to the disabled about their, powers and concessions.

2. Similarly public awareness programme will be carried out by seminars, workshops at state, district and upto village level through audio visual electronic media. Measures will be taken to give publicity and dissemination of information through the booklets, conference, camps, music, loka katha, cultural programme, etc. about the easy access of barrier free environment for the persons with disability.

3. Mass media will be used to change the orientation of the public towards the disabled and to develop the view that the disabled are " Differently Abled Persons ". For this action will be taken to have a dialogue with the public along with press through the workshops, conferences, video cassettes, etc.

4. The information will be made available regarding the welfare activities taken up for the persons with disabilities through the NGOs under various Government schemes.

5. Public awareness programme regarding the persons with disability will be carried out through the radio, television, cinema, slides, video etc. This task of public awareness will also be carried out as required through the group dances, puppet shows, Bharud, kirtan, etc. The information regarding the educational, social and economic rehabilitation of the disabled will be compiled at the taluka, district, divisional and upto state level.

AFFIRMATIVE ACTION AND LEGAL MATTERS

Following measures will be taken to amend law related provisions not consistent with welfare of persons with disability, likewise to enhance confidence in persons with disability and to provide exposure to their dormant artistic faculties.

1. Measures will be taken to provide necessary facilities to voluntary agencies like Red Cross, National Institutes with a view of establish state level resource centre for providing modern technical special services for each category of disability. State resource centres are being established at Mumbai and Nagpur.
 2. Strengthening of the work of rehabilitation at district level by District Rehabilitation Centre.
 3. Commissioner for Persons with Disabilities has been appointed as grievances redressal officer for redressal of grievances of persons with disability to strengthen grievances redressal agency. Measures will be taken for inquiry in depth and immediate action regarding grievances of persons with disability.
 4. Measures will be taken to repeal provision of law in consistent with Central and State Government Acts and administrative orders in the context of welfare of persons with disability.
 5. Measures will be taken to organize state / division / district / taluka level sports competitions to give scope to sport faculties of persons with disability.
 6. Measures will be taken to organize promotional programme competitions for giving exposure to drawing, handicrafts from school level.
 7. Measures will be taken to organize cultural programme, dance and drama competitions, etc. so that self confidence can be developed in persons with disabilities.
-

EFFECTIVE IMPLEMENTING AGENCY

For the effective implementation of the Action Plan for the welfare of persons with disability, the Government of Maharashtra has established the various agencies as per the provisions of Persons with Disability Act 1995. The details are as follows -

(1) STATE LEVEL STATE COORDINATION COMMITTEE has been constituted and its structure is as follows -

STATE CO-ORDINATION COMMITTEE

1.	Hon. Minister for Social Justice	Chairman
2.	Hon. State Minister for Social Justice	... Vice Chairman
3.	Additional Chief Secretary/
Principal Secretary/Secretary	School Education Member
Department
4.	"	Women & Child Member
Development
5.	"	Finance Member
Department
6.	"	General Member
Administration
Department
7.	"	Public Health Member
Department
8.	"	Rural Member
Development
Department
9.	"	Industry Member
Department
10.	"	Urban Member
Development
Department
11.	"	Employment & Member
Self-employment
Department

12.	Additional Chief Secretary/
Principal Secretary/Secretary	Higher & Technical Member
Education
Department	
13.	"	Tribal
Development
Department	Member
14.	"	Medical
Education
Department	Member
15.	"	Planning
Department	Member
16.	"	Social Justice
Department	Member
Secretary
17.	5 Non-official members		Member
	(These members will be representative of Non-Govt. Organisation or Association. These members will be nominated by the State Government from each area or disability. One of the member should be belonging to Scheduled Castes/Scheduled Tribes. At least one members should be a woman. Member		Member
18.	Two Members elected by the State Legislative Assembly and one member elected by the State Legislative Council		Member
19.	Three members nominated by the Government representing Agriculture, Industry or Trade sector		Member
20.	Commissioner for Persons with Disability		Member

FUNCTION OF THE STATE CO-ORDINATION COMMITTEE :- To review and coordinate the activities related to the field of welfare of the persons with disability, to frame the policy regarding the persons with disability, to advise in the matters related to policies, laws, Acts and schemes related to welfare of persons with disability, to monitor and evaluate the policies, programmes and schemes concerned with the welfare of persons with disability.

The State Coordination Committee will meet at least once in six months.

(2) STATE EXECUTIVE COMMITTEE has been constituted and its structure is as follows -

STATE EXECUTIVE COMMITTEE

1. Secretary, Social Justice Department	Chairman
2. Joint Secretary, Public Health Department	Member
3. Joint Secretary, Rural Development Dept.	Member
4. Joint Secretary, Primary Education Dept.	Member
5. Joint Secretary, General Administration Dept.	Member
6. Joint Secretary, Urban Development Dept.	Member
7. Joint Secretary, Industries Dept.	Member
8. Joint Secretary, Higher & Technical Education Deptt.	Member
9. Joint Secretary, Employment & Self-employment Dept.	Member
10. Joint Secretary, Public Works Dept.	Member
11. Joint Secretary, Women & Child Development Dept.	Member
12. Joint Secretary, Home Dept.	Member
13. Joint Secretary, Revenue & Forest Dept.	Member
14. One nominated member under Section D	Member
15. Under Section E (five persons from the NGOs and concerned with the field of disability)	Member
16. Joint Secretary, Social Justice Dept.	Member Secretary and Member

FUNCTIONS OF STATE EXECUTIVE COMMITTEE : The State Executive Committee shall be the executive body of the State Coordination Committee. It will be the responsibility of State Executive Committee to execute the decisions taken by the State Coordination Committee. The State Executive Committee shall work as per the directions of the State Coordination Committee.

The meeting of the State Executive Committee shall be held at least once in three months.

(3) COMMISSIONER FOR PERSONS WITH DISABILITIES, GOVERNMENT OF MAHARASHTRA : As per the provisions of the Persons with Disability Act , the Government of Maharashtra has established the Commissionerate for Persons with Disabilities. The Commissioner for Persons with Disability shall be coordinating the schemes and programmes of the State Government related to persons with disability.

The funds disbursed by the State Government shall be monitored by the Commissioner for Persons with Disability for the utilization of funds. He will take steps to safeguard the rights and facilities made available to persons with disability. He will submit the periodical reports as prescribed by the State Government to the State Government and a copy of this report will be submitted to the Chief Commissioner for Persons with Disability, Government of India.

(4) DISTRICT LEVEL COMMITTEE : Under the Chairmanship of District Collector, District Level Committee has been constituted to implement and to monitor the district level schemes for the persons with disability. The Chief Executive Officer, Civil Surgeon, representatives from all the categories of disability, the representatives of the Corporation and Municipal Councils are the members of this Committee. In addition, a local level, Committee has been constituted under the chairmanship of the Collector as per the provisions of the National Trust Act for Mental Retardation , Cerebral Palsy and Multiple Disabilities 1999. The meeting of this Committee will be held once in three months or as necessary.

The expected implementation, monitoring and coordination of the Action Plan for the persons with disability will be through the above mentioned agencies.

FINANCIAL MANAGEMENT

With a view to ensure financial, educational and social rehabilitation of persons with disability and for implementing above Action Plan in five year period, concerned Departments will allocate funds and will ensure the funds are necessarily spent. Amount of about Rs. 800 crores is expected to be spent in five years for implementation of the above Action Plan. This will include supply of financial assistance and appliances as per Government of India schemes . Considerable amount will be obtained from the Government of India.
